Etnikai földrajzi kutatások Köztes-Európában

6.2. A BALTI ÁLLAMOK ETNIKAI TÉRSZERKEZETE A KÖZÉPKORTÓL NAPJAINKIG

A balti államok – Észtország, Lettország és Litvánia – területén már évezredekkel ezelőtt megtelepedtek a mai nemzetek elődeinek tartott népcsoportok: a balti nyelvcsaládba tartozó nyelvet beszélő óporoszok, litvánok és lettek, illetve tőlük északra a finnugor nyelvcsaládhoz tartozó nyelveket beszélő észtek és lívek. A baltiak érkezését Kr. e. 2000 környékére, a finnugorokét még korábbra datálják. A két csoport népei közt a kora középkor folyamán alakulhatott ki a mai nyelvhatár (Cabouret, M. 1998). Később, a 12.–13. század folyamán az óporosz törzsek a német szomszédság és a nagyarányú német bevándorlás (Drang nach Osten) hatására fokozatosan germanizálódtak, a lívek pedig a korabeli asszimilációs folyamat részeként a lett csoportokban oldódtak föl, így elvesztve önálló identitásukat.

6.2.1. Korai államalakulatok a balti térségben

A területen az első, tartósnak mondható államalakulatokat a 13. század első felében hozták létre a Szentföldről kiszoruló lovagrendek. A Kardtestvérek Lovagrendje 1202-ben, Livónia területén, a Német Lovagrend pedig 1226-ban, a Visztula és a Nemunas folyók torkolata közötti területen alapított államot, ezzel biztosítandó a betelepülő német ajkú kereskedők számára a kelet-nyugati irányú kereskedelmi útvonalakat.

A későbbi korok etnikai konfliktusainak egyik dimenziója a városok térségbeli kialakulásával függ össze. A nyugat-európai szemmel nézve ugyan viszonylag kevés a felépülő városok száma. Ezek a kalmárok és iparosok találkozóhelyeinél jöttek létre (Pounds, N. 1997) és lakosságukat nagyrészt a betelepülő németek alkották, míg a városok hinterlandjain lévő falvakat az őslakos népek lakták. Ez a város-vidék közti centrum-periféria viszony az őshonos népcsoportok (a továbbiakban ez alatt az észt, lett és litván népeket értjük) és a többi csoport elhelyezkedését illetően a későbbiekben is fennállt. A lovagrendek államai között elterülő, államisággal nem rendelkező területeken csak a 14. század folyamán hozták létre először a litvánok saját államukat. Később, a Kijevi Rusz szétesésével létrejött geopolitikai vákuumban jelentősen megnövelte területét, még e század végén a Lengyel Királysággal lépett unióra, amely szövetség – megváltozott formában ugyan, de a 18. század végéig – Lengyelország felosztásáig – fennmaradt. Ugyanakkor az észtek és a lettek nem tudtak saját államot alapítani, a két népcsoport által lakott területek a lovagrendek, majd később más államok (svéd, dán, orosz) fennhatósága alá kerültek.

A terület fokozatosan egyfajta pufferzónává vált a svéd, az orosz és a német hatalmi törekvések között. A 18. század folyamán, az ún. északi háború (1700–1721) során az Orosz Birodalom annektálta az észt és a lett területeket, s ezt az annexiót a háborút lezáró Nystadti béke is szentesítette. A litván területek sem maradhattak sokáig függetlenek: a lengyel-litván államalakulatot a kor három nagyhatalma, az Orosz Birodalom, a Porosz Királyság és a Habsburg Birodalom három lépcsőben (1772, 1793, 1795) felosztotta egymás között, s a litván területek túlnyomó része orosz kézre került (Kapronczay K. 1991). Lengyelország felosztásával jelentős számú zsidó került az Orosz Birodalom területére, akik a középkor folyamán Nyugat-Európából fokozatosan kiszorítva nagy számban telepedtek le a lengyel és litván területeken (De Lange, N. 1996). Helyzetük rendezésére II. Katalin 1791-ben rendeletben hozta létre a nyugat-oroszországi területek 24 kormányzóságának – köztük a Baltikumban fekvő Suwalki, Kovno, Vilna és Vityebszk – területén a Zsidó Elkülönített Körzetet, melynek statútuma szerint zsidók csak ezen belül élhetnek a birodalom területén. A századfordulón az európai zsidóság mintegy háromötöde (több mint 5 millió fő) élt az Orosz Birodalomban (Pándi L. 1997).

A balti államok területén a cári birodalom bevezette ugyan az orosz közigazgatást, ám társadalmi-gazdasági téren a terület igen széleskörű önállóságot élvezett. Ezáltal sajátos kettősség alakult ki: míg a politikai hatalom az oroszok kezében volt, a gazdasági életet a városok német és zsidó polgársága irányította. Ugyanakkor az észtek, lettek és litvánok leginkább a vidék mezőgazdasági népességéhez tartoztak. Az őshonos népek politikailag és gazdaságilag a társadalom perifériáján helyezkedtek el.

A Baltikum népeinek nemzeti ébredése csak a 19. század második felében kezdődött. A folyamat kezdetben leginkább a kultúrára összpontosított, s kevéssé társult csak politikai nacionalizmussal. Az orosz kormányzat részéről a 19. század végén ugyanakkor megjelentek bizonyos russzifikációs törekvések, ami azonban egy alig két évtizedes időszakra korlátozódott és jórészt a Birodalom közigazgatási rendszerének egységesítését jelentette, leginkább a helyi német vezető réteg visszaszorítását célozva. A reformokból a helyi népeknek sokszor inkább előnyük származott (Raun, T. U. 2001). Az oroszosítási törekvések ugyanakkor nagyban hozzájárultak, ennek amolyan ellenpontjaként, a baltikumi népek körében az 1910-es években lezajló nyelvújításhoz (Cabouret, M. 1998) és ezzel az önálló nemzeti identitás kialakításához is.

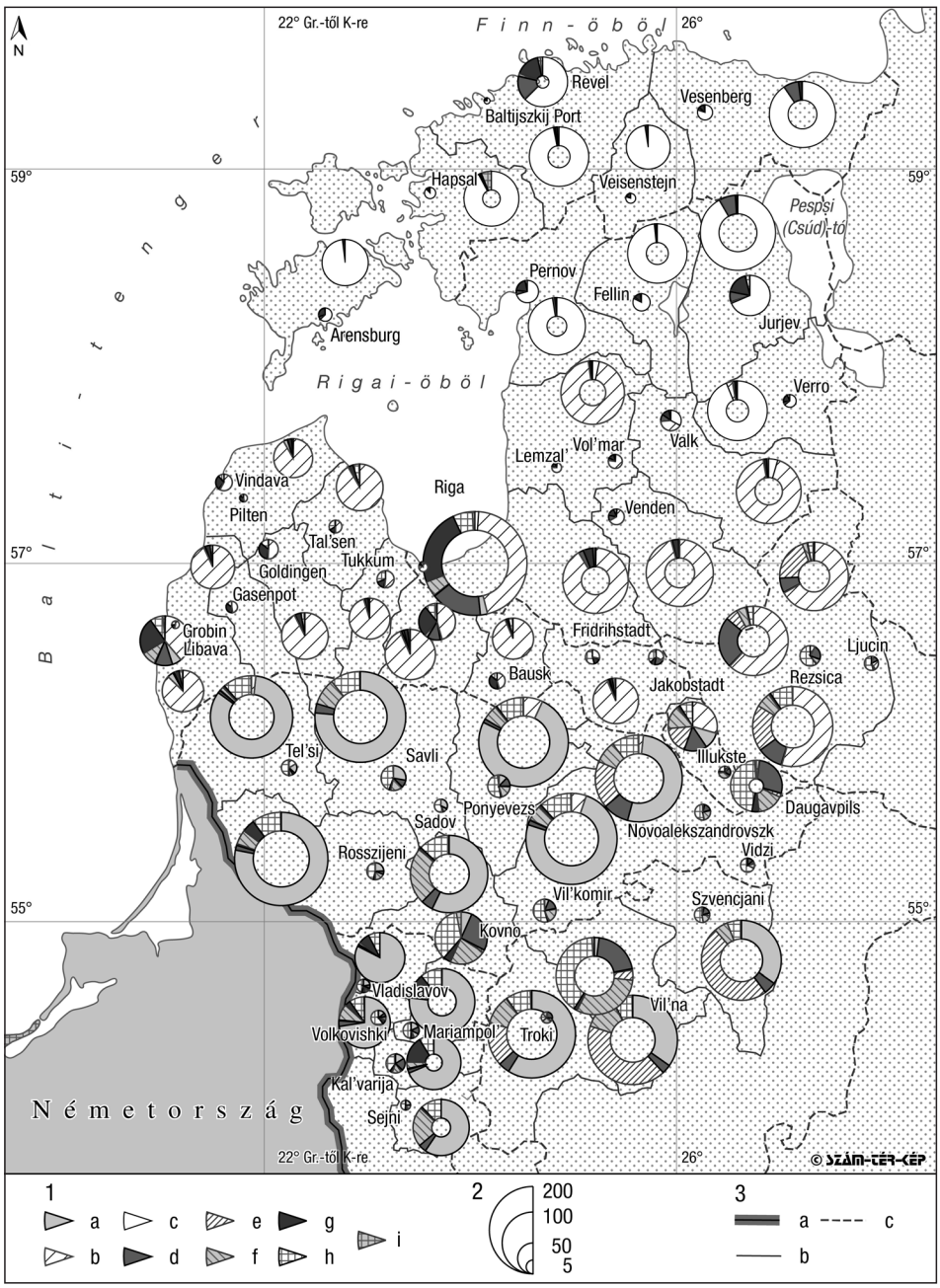
6.2.2. Etnikai viszonyok a cári Oroszország balti kormányzóságaiban

A balti államok mai területének klasszikus etnikai földrajzi vizsgálatát a cári Oroszország első átfogó – 1897-ben lebonyolított – népszámlálása alapján tudjuk elvégezni (*32. ábra*). A balti államok területe a Birodalom részeként kormányzóságokra,

azon belül pedig kerületekre tagolódott. A három állam mai területét hét kormányzóság fedte le, ezekből négy (Észtföldi, Lívföldi, Kúrföldi és Kovnói Kormányzóság) teljesen a mai államok területére esett, míg a fennmaradó három (Vityebszki, Vilnai és Suwalki Kormányzóság) csak részben. A mai államterületekből e hét kormányzóság mellett jutottak kis töredékterületek a Pszkovi és a Szentpétervári Kormányzóság (ide tartozott Narva városa), valamint a Német Birodalom akkori területére is, ez utóbbi territórium később Memel-vidék néven vált ismertté (legnagyobb városa, Memel ma a Klaipeda nevet viseli). A kormányzóságok területe tehát eltérő mértékben feleltethetők meg a mai államterületeknek (PÁNDI L. 1997).

A három őshonos népcsoport, az észt, a lett és a litván anyanyelvűek az etnikai határokat tekintve világosan elkülönültek egymástól, illetve a szomszédos nagy nemzetektől. Az e népcsoportokhoz tartozók meglehetősen koncentráltan helyezkedtek el: az észtek 87,7%-a Észtföldön és Észak-Lívföldön, a lettek 93,4%-a Dél-Lívföldön, Kúrföldön és Északnyugat- Vityebszkben, a szórtabb elhelyezkedésű litvánok 75,9%-a pedig a Kovnói, Vilnai és Suwalki kormányzóságban él (PÁNDI L. 1997). Ugyanakkor mai államalkotó népcsoportok aránya a terület teljes lakosságán belül nem érte el a 69%-ot, az itt élő népesség közel egyharmada tehát más nyelvű népcsoportokhoz tartozott, vagyis a 19. század végi Baltikum etnikai szempontból meglehetősen heterogén területnek számított. Mindemellett megállapítható egyfajta szabályszerűség is, mely szerint az észt, lett és litván törzsterület központjaiban megfigyelhető viszonylagos homogenitás déli irányba, illetve a déli területeken kelet felé haladva egyre inkább heterogénné válik. Ugyanakkor helyenként jelentős eltérések mutatkoznak ettől a némileg generalizált képtől. Amennyiben a délkeleti területsáv fent említett öt kerületét kivesszük a vizsgálatból, szembetűnővé válik, hogy Észtföldön a Revali, Lívföldön a Rigai, Kúrföldön pedig a Dobleni és a Grobini kerületek nemzetiségi összetétele jóval heterogénebb a környező kerületekéhez képest. A mintegy kétharmados arányban litvánok lakta Kovnoi Kormányzóság kerületei közül a kormányzósági székhely kerületében nem alkotnak abszolút többséget a litvánok, míg a lettek a Vityebszki Kormányzóság három nyugati kerületében kizárólag a Dünaburgi kerületben kerülnek kisebbségbe.

Miközben a baltikumi népekhez tartozók aránya a vidéki térségekben az összes vizsgált kerületet tekintve 77%, az összesített városi népességen belül alig több mint 35%. Ezek az adatok megfelelően alátámasztják azokat a korábban már bemutatott folyamatokat, melyek értelmében a Baltikum területére irányuló korábban megfigyelhető, több évszázados bevándorlás főként a városokba irányult, miközben a helyi népek a vidéki térségekbe szorultak vissza és túlnyomórészt a mezőgazdaságban vállaltak munkát. Az összes kerületet tekintve az összlakosság körülbelül 80%-a élt a vidékies területeken, az őshonos népek pedig ezt meghaladó arányban: az észtek 88, a lettek 84, a litvánok pedig kiemelkedően magas, mintegy 97%-os arányban éltek a jelentősebb városokon kívül eső területeken, társadalmuk

32. ábra A Balti államok tágabb környezete lakosságának etnikai összetétele 1897-ben
1 – A lakosság anyanyelvi megoszlása, a – litván, b – lett, c – észt, d – orosz, e – belarusz, f – lengyel, g – német, h – zsidó, i – egyéb; 2 – A lakosság száma (1000 fő); 3 – Határok, a – országhatára; b – guberniumhatár; c – ujezdhatár. (Forrás: Oroszországi népszámlálás 1897)

tulajdonképpen paraszti társadalomnak tekinthető. Rajtuk kívül még a fehérorosz népesség esetében magas, 96% körüli a vidéki népesség aránya, ők szinte teljes mértékben a délkeleti kerületekben, a balti szláv etnikai kontaktzóna területén éltek, amelyekbe áthúzódott a fehérorosz nép összefüggő településterülete.

Ugyancsak paraszti társadalmat alkottak a lengyelek, akik a Baltikumban nagyrészt a Kovnoi és a Vilnai Kormányzóság területén éltek, a városi lakosság aránya azonban körükben elérte az egyharmados arányt – a 19. század folyamán a városi értelmiség révén már megindult a polgárosodásuk. A Baltikum második legnagyobb városának számító, a lengyelek számára fontos jelentőséggel bíró városban Vilnoban közel egyharmados arányt képviseltek ekkoriban a lengyel anyanyelvűek.

Az oroszok, a zsidók és számos más, kis létszámban jelen lévő népcsoport nagyjából fele-fele arányban élt a vidéki, illetve a városi térségekben. Az oroszok szempontjából ez nagyban összefüggött azzal a ténnyel, hogy a 19. század végére az Orosz Birodalom egész területén kiépült az orosz nyelvű adminisztráció, melynek különböző szintjein nagyrészt oroszokat alkalmaztak. Az adminisztráció általános kiépülése ezért az oroszok (és a birodalom más részeiből érkező, az oroszt, mint közvetítő nyelvet használó egyéb kisebbségek) viszonylag arányos eloszlásához vezetett, habár a legfontosabb városokban arányuk elérte a jelentősnek mondható, 15-25%-os arányt.

A zsidó népesség területi elhelyezkedését elsősorban a Zsidó Elkülönített Körzet határozta meg, többségük ezért a Kovnoi és a Vilnai, kisebb részben a Vityebszki és a Suwalki Kormányzóság lakója volt. Északabbra az Észtföldi, a Lívföldi és a Kúrföldi Kormányzóság területén mindössze 13%-uk élt. A zsidó népesség nagyrészt kereskedelemmel foglalkozott, a távolsági kereskedelemben és a falusi kiskereskedelemben egyaránt fontos szerepet töltöttek be. Ezért számszerű eloszlásuk a városi és a vidéki térségek között az Elkülönített Körzetben viszonylag egyenletes volt, ugyanakkor a Kovnoi, a Vilnai és a Vityebszki Kormányzóság városainak többségében – így Vilnoban (Vilnius) is – ők alkották a relatív (kisebb városokban pedig az abszolút) többséget, városi kötődésük a többi népcsoporthoz képest így jelentősnek számított.

A balti németek nagyrészt néhány jól körülhatárolható régióban helyezkedtek el: a mintegy kétszázezer főnyi német etnikum 74%-a Lívföldön és Kurföldön élt. Aránylag éles vonalat jelentett tehát a Zsidó Letelepedési Körzet északi határa (PÁNDI L. 1997). A Baltikumban élő népcsoportok közül a leginkább városiasnak a német anyanyelvű lakosság tekinthető, 1897-ben a német ajkúak mintegy háromnegyede számított városlakónak, ami messze felülmúlta a többi népcsoport hasonló mutatóját. Koncentrációjuk a városok közötti összehasonlításban is meglehetősen magas volt, az összes városlakó német mintegy fele Rigában élt, emellett elsősorban a kúrföldi, lívföldi és észtföldi városokban éltek jelentős számban és arányban.

6.2.3. Az etnikai csoportok arányainak és határainak megváltozása a 20. században

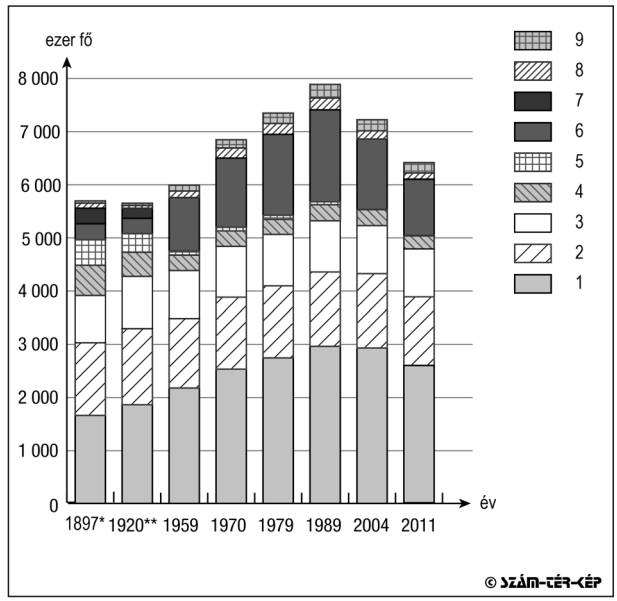
Az első világháború után a Német Birodalom veresége és Oroszország polgárháborúba süllyedése nyomán hatalmi vákuum alakult ki a térségben, amely – a győztes nyugati hatalmak támogatásával – lehetővé tette a baltikumi népek számára a saját állami keretek megteremtését. Az 1918–19-ben létrejövő független Észtország, Lettország és Litvánia egyfajta pufferzóna szerepét töltötte be a szomszédos két nagyhatalom, Németország és a Szovjetunió között. Ebben a nyugati hatalmak is érdekeltek voltak, hogy ezáltal egyfajta cordon sanitaire-t hozzanak létre a demokratikus nyugat és a szovjet diktatúra között (a francia nyelvű kifejezés is ebből a korszakból ered). A két világháború közötti időszak alatt e két nagyhatalom fokozott figyelmet szentelt a balti államoknak, ahol továbbra is jelentős lélekszámú német és orosz kisebbség élt.

6.2.3.1. Az etnikai folyamatok háttere a két világháború között

A 19. század végére kialakult etnikai térszerkezet csupán átmenetinek bizonyult, melyet már a 20. század első két évtizedének változásai is jelentősen átformáltak. Az új nemzetállamok határainak kijelölése nagyjából igazodott az adott területen a többséget alkotó népcsoportokhoz. Az 1920-ra kialakuló országhatárok a maihoz hasonló állapotot mutattak, ugyanakkor helyenként jelentős eltérések is mutatkoznak, így az országok két világháború közötti területe nem egyezik meg pontosan a mai országterületekkel. Az eltérés Litvánia szempontjából különösen jelentős, mert a lengyel többség miatt Lengyelországhoz került az ún. „Vilniusi Terület", amely etnikai szempontból heterogén és itt helyezkedett el a Baltikum akkor második legnagyobb városa, Vilnius. (Litvániának így a mai határokat tekintve mintegy félmillióval több lakosa lett volna a két világháború között.)

A tendenciák azt mutatják, hogy az első világháború és az önálló államok megalakulása a homogenizálódás irányába tolták el az etnikai térszerkezetet (*33. ábra*). Miközben az össznépesség száma alig változott (mindössze 0,6%-kal csökkent), az őshonos népek aránya az összlakosságon belül megnövekedett (a korábbi kétharmados arányról háromnegyedre), ezzel párhuzamosan pedig a többi etnikum aránya és száma lényegesen csökkent.

Az őshonos népcsoportokhoz tartozók számának folyamatosan emelkedésén kívül, mely a különösen magas természetes szaporodási értékeket mutató katolikus litvánok esetében a 200 ezer fős többletet is elérte, az orosz anyanyelvűek, valamint az egyéb kategóriába sorolt kis nemzetiségekhez tartozók lélekszáma is növekedett. Ez jelentős részben a szovjet-oroszországi polgárháborúnak köszönhető, amelynek menekültjei igen nagy számban a balti államokban leltek új otthonra (Henning, D. 2005).

33. ábra A Balti államok etnikai összetételének változása
1 – litván; 2 – lett; 3 – észt; 4 – lengyel; 5 – zsidó; 6 – orosz; 7 – német; 8 – belarusz; 9 – egyéb (Forrás: Eberhard, P. *2002; Orosz (1897) és Szovjet (1959–1989) népszámlálások; Lett (2011), Litván (2011), Észt (2011) népszámlálások)*

A zsidóság lélekszámának nagymértékű csökkenése elsősorban a kivándorlásra vezethető vissza. A 20. század első évtizedében, de már az 1880-as évek elejétől kezdődően megfigyelhető volt a kelet-európai zsidó népesség nagyarányú kivándorlása, elsősorban Észak-Amerikába. E folyamat legfőbb okai az Orosz Birodalom egész területén elterjedő antiszemitizmus, a zsidóellenes törvények és pogromok voltak, melyek a Baltikumot is érintették (De Lange, N. 1996). Emellett jelentős szerepet játszottak a fogyásban a háborús időszakban elmenekülők tömegei, valamint megfigyelhető volt a zsidóság asszimilációja is (Eberhardt, P. 2003).

A német anyanyelvűek számának nagymértékű visszaesése nagyrészt az első világháború végén bekövetkező német összeomlás utáni menekülés számlájára írható. Kisebb mértékben ugyan, de a gazdasági helyzet kedvezőtlenebbé válása, valamint a zsidó és a német lakosság társadalmi helyzetének romlása is hatással volt lélekszámuk csökkenésre. A korábban egységes gazdasági területnek számító Baltikum az új államok létrejöttével feldarabolódott, ami a térségen belüli gazdasági kapcsolatok visszaesésével járt, jelentősen rontva ezzel a kereskedelemben leginkább érdekelt zsidó és német lakosság pozícióit. A függetlenné vált államok radikális agrárreformjai a – jórészt német eredetű – földbirtokos réteg hátrányos helyzetbe hozása révén ugyancsak hozzájárultak a németek kivándorlásához (Henning, D. 2005).

A lengyelek népességszámának csökkenése mögött jelentős részben adminisztratív okok húzódtak: a függetlenné váló és a Vilniusi Terület hovatartozása miatt Lengyelországgal konfliktusba keveredő Litvánia területén élő lengyelek a népszámláláskor sok esetben nem merték vállalni lengyel nemzetiségüket, inkább litvánnak mondták magukat. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy az ebből eredő fogyást némileg ellensúlyozta az a tény, hogy a Lengyelországhoz kerülő Vilniusi Területen ugyanez a folyamat ellenkező előjellel játszódott le (EBERHARDT, P. 2003).

A függetlenség két évtizedének az 1940. június 14-ei szovjet megszállás és annexió vetett végett, melynek következtében a balti államok mintegy fél évszázadra a Szovjetunió részévé váltak, s ez alapvetően meghatározta a későbbiekben bekövetkező társadalmi változásokat. A három állam népességét súlyos mértékben érintette a második világháború pusztítása, ami a népességszám drasztikus csökkenésében is követhető. Ez pedig hatással volt az országok népességének etnikai összetételére is. Az 1940-es szovjet megszállás során a szovjetek szempontjából megbízhatatlannak tartott „elemeket" – amelyek általában a nem oroszul beszélő népcsoportokból kerültek ki – telepítették ki a Szovjetunió keletebbre fekvő területeire. A terület 1941-ben német megszállás alá került, amely a zsidó lakosság szinte teljes körű deportálásával járt: a háború előtti mintegy 300 ezres balti zsidó közösségből alig pár ezren maradtak. A háborús front átvonulása és az 1945-ös újabb szovjet megszállás miatt a német anyanyelvű lakosság elmenekülése újabb súlyos emberveszteségekhez és az etnikai összetétel átalakulásához vezetett. A háborúban elszenvedett emberveszteség mértékét jelzi, hogy utolsó békeév, 1939 népességszámához képest 1945-re Észtország lakossága mintegy 19%-kal, Lettországé 27%-kal, Litvániáé pedig 23%-kal csökkent (VON RAUCH, G. – MISIUNAS, R. J.–TAAGEPERA, R. 1994).

6.2.3.2. Az etnikai térszerkezet alakulása a szovjet időszakban

A szovjet időszakban, mint a birodalom legfejlettebb területei, a balti tagköztársaságok sajátos változáson mentek keresztül, melynek lényegi eleme a nagymértékű bevándorlás és ennek következtében az etnikai összetétel és térszerkezet jelentős átalakulása volt. Egyfelől a Szovjetunió más területéhez viszonyított fejlettség vonzotta magához az újabb termelő beruházásokat, ezek pedig a munkaerőt a birodalom minden részéből, másfelől pedig éppen e fejlettség miatt a szovjet vezetés igyekezett bebiztosítani magának a területet, s maga is ösztönözte a (hatalmi szempontból lojálisnak gondolt orosz ajkú) munkaerő bevándorlását (VON RAUCH, G.–MISIUNAS, R. J.–TAAGEPERA, R. 1994).

A mintegy fél évszázados szovjet időszak során balti államokban a társadalom etnikai összetételének alakulását alapvetően meghatározta a központi hatalom russzifikációs, a szovjethatalomhoz lojálisabbnak tartott orosz népesség és az orosz nyelv meghatározóvá tételének szándéka. Mint a későbbiekben látni

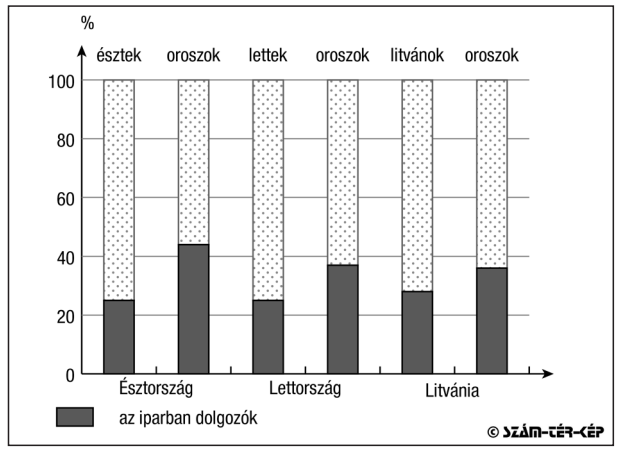
fogjuk, a folyamat alapvetően két pillérre épült, egyfelől a helyi lakosság kultúrájának háttérbe szorítására az orosz nyelv és kultúra pozitív diszkriminálása által, másfelől pedig az orosz anyanyelvűek bevándorlásának ösztönzésére a balti államok területére.

Az eloroszosítás első jelei már az 1940-es megszállás során nyilvánvalóvá váltak, amikor is a hatalmi elit lecserélődése során túlnyomórészt oroszok vagy orosz területekről származó észtek (akiket Észtországban orosz akcentusuk miatt jeszteknek hívtak), lettek és litvánok kerültek a legfelsőbb hatalomba (Misiunas, R. J. 1990). A bevándorlás ösztönzése már közvetlenül a második világháború után kezdetét vette. A világháború emberveszteség okozta nagymértékű népességcsökkenés a termelés háború utáni újraindításakor munkaerőhiányhoz vezetett, amelyet a szovjet vezetés a Szovjetunió többi részéből idetelepített dolgozókkal kívánt fedezni.

A bevándorlók átlagos végzettsége meghaladta a helyi lakosságét, túlnyomó részük ezért a városokba költözött, hogy elsősorban az iparban, illetve a szolgáltató szektorban vállaljanak munkát. A három balti államról egyaránt elmondható, hogy az oroszok az átlagnál nagyobb arányban dolgoztak az iparban (*34. ábra*).

Jól szemlélteti az orosz lakosság gazdasági és társadalmi pozícióit, hogy Lettországban az orosz anyanyelvűek mintegy 85%-a városlakó volt, egyes felmérések szerint pedig a lett nemzeti össztermék 70%-át orosz anyanyelvű dolgozók állították elő (Rudensky, N. 1994).

Az orosz ajkú népesség betelepülése mellett a russzifikáció másik fő eleme az orosz nyelv használatának terjesztése volt. A szovjet időszak alatt az orosz nyelv végig kiváltságos helyzetet élvezett. Habár a kötelező orosztanulást már 1953-ban, a Sztálin halálát követő, a „Berija-liberalizáció" néven emlegetett korszakban eltörölték, a valóságban a kétnyelvűség térhódítása miatt csak kevesen maradtak ki az orosz nyelvtanulásból. A hatvanas években ismét megerősödtek a russzifikációs törekvések az oktatásban. Bevezették az orosz nyelv tanítását az óvodákban, az általános iskolákban pedig bizonyos tárgyakat csak oroszul lehetett tanulni. Megfigyelhető volt a kultúra eloroszosodása is, a színházakban, a dalversenyeken egyre inkább az orosz nyelvű alkotások kerültek előtérbe (Misiunas, R. J. 1990). A russzifikáció eszmei hátterét Marx és Engels nemzetek feletti államról alkotott elképzelése adta. A Szovjetunióban e nemzetek feletti államnak a hivatalos propaganda által megalkotott, idealizált társadalma volt a szovjet emberek (homo sovieticus) közössége, melyről feltételezték, hogy a „Népek Olvasztótégelye"-ként számon tartott Egyesült Államok társadalmához hasonlóan azonos identitással és nyelvvel, ugyanakkor eltérő kulturális értékekkel rendelkező közösség lesz. A közös nyelvet, akárcsak Amerikában az angolszászok, itt a gyakran hirdetett orosz kulturális felsőbbrendűség értelmében az oroszok adták volna. Az új identitás térhódítása azonban elmaradt a várakozásoktól. A peremterületek tagállamainak népei nem éreztek

34. ábra Az ipari dolgozók aránya a Balti államokban az államalkotók és az orosz kisebbségek között az 1980-as években (Forrás: VON RAUCH, G. *et al 1994)*

különösebb késztetést akár szülőföldjük, akár eredeti identitásuk elhagyására, ellentétben az oroszokkal, akik jóval rugalmasabbak voltak mind az ideológia befogadása, mind pedig a térbeli mobilitás szempontjából (ez utóbbi eredményezte a már többször említett bevándorlást is). Az értelmiség egyszerű oroszosítást látott az ideológiában, a nem-orosz nemzetiségek így egyre inkább elhatárolódtak a szovjet megnevezéstől, mely fogalom fokozatosan az orosz szinonimájává, ezzel együtt negatív kifejezéssé vált (PRAZAUSKAS, A. 1994). Az oroszosító törekvések ellenében lassanként kialakuló ellenállás egyik első jelét az 1979-es népszámlálás adatai adták. A nyelvtudásra vonatkozó kérdésre adott válaszok alapján ugyanis a balti államokban a lakosság 24,2%-a beszélt oroszul, miközben 1970-ben ez az arány még 29% volt. A csökkenés csak részben tudható be a cári időkben tanult generáció kihalásának, a háttérben inkább egyfajta civil ellenállás húzódhatott. A nyolcvanas évek elejére a nyelvpolitikával szembeni elégedetlenség már nyílt zavargásokhoz is vezetett, mely események megnyitották az utat a nyelvhasználat nyílt társadalmi vitájához. A viták, melyek eredményeként a helyi nyelvek mind kedvezőbb pozíciókat foglaltak el, végig kísérték az 1980-as éveket.

6.2.4. Nemzetállami keretek között: orosz kisebbség és balti többség 1989–2011 között

A szovjet korszakot jellemző nagyarányú betelepülés folyamatát a rendszerváltás és a három állam függetlenné válása állította meg. A több évtizedes orosz etnikai transzgresszió hatásai azonban nem múltak el nyomtalanul. Az elmúlt közel két évtizedben a balti államoknak meg kellett küzdeniük a szándékolt betelepítések

hatására végbemenő etnikai változásokkal, valamint a rendszerváltás negatív társadalmi utóhatásaival: a diszkriminációval, a nacionalizmussal, a társadalmi válságjelenségek (munkanélküliség, elvándorlás, természetes fogyás) állandósulásával. A feszültségek időszaka ugyan lezárult, az átalakulás azonban még mindig tart.

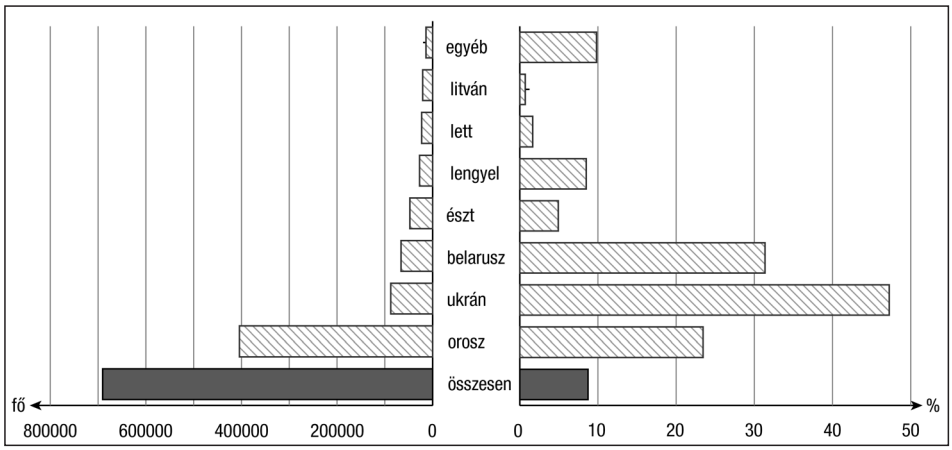
A szovjet időszak társadalmi folyamatai, úgymint az orosz ajkúak fokozódó bevándorlása, az orosz gazdasági és társadalmi pozíciók megerősödése a helyi népcsoportok rovására, a helyi kultúrák háttérbe szorítása az orosz (szovjet) kultúra ellenében, valamint a központilag előirányzott környezetszennyező beruházások (ipar, hadászati létesítmények) a helyi lakosság körében fokozódó elégedetlenséghez, majd ellenálláshoz és oroszellenes retorikához vezettek, ez a retorika pedig nagyban befolyásolta a posztszovjet időszak társadalmi változásait.

1989 és az ezredforduló között a balti államok népessége mintegy 690 ezer fővel, az 1989-es népességszám 8,7%-ával csökkent (*35. ábra*). A népességszám-csökkenésen belül az állam-alkotó nemzetekhez tartozók száma mindössze 91 ezer fővel (1,7%-kal) csökkent, ami betudható a természetes fogyásnak is.

A kilencvenes évek folyamán az oroszok száma viszont 400 ezer fővel (23,4%-kal) csökkent a balti államok területén. Ha ehhez hozzávesszük az oroszokhoz nyelvileg és kulturálisan közel álló fehéroroszokat és ukránokat is (mely népcsoportok fogyása arányaiban még az oroszokét is felülmúlta), majdnem 588 ezer fő, az összesített népességszám-csökkenés 80%-a e három népcsoport fogyására vezethető vissza. Az államalkotó népek természetes fogyási rátáját tekintve nyilvánvaló, hogy e nagymértékű népesedési deficit mögött nem elsősorban a természetes fogyás, hanem a kivándorlás áll.

Arról nem állnak rendelkezésre pontos adatok, hány fő írható a kilencvenes évekbeli kivándorlás számlájára, de valószínűsíthető, hogy a nem államalkotó nemzetiségekhez tartozók közül „elfogyottak" nagy része kivándorolt. Egyes források szerint (Mežs, I.–Bunkše, E.–Rasa, K. 1994) csak 1994-ig mintegy 200 ezer ember hagyta el a három államot (ezen belül 90 ezer Lettországot), s a kivándorlók túlnyomó többsége orosz volt, míg mások szerint (Stadlerbauer, J. 1999) 1990 és 1997 között egyedül Észtországból 109 500 ember vándorolt ki – az emigráció célpontja mindkét szerző szerint elsősorban Oroszország volt.

Az orosz anyanyelvű lakosság a szovjet időszakban – mint láttuk – az államhatalom támaszaiként az államapparátusban, a nagyiparban, illetve e tevékenységek központjaiban a városokban koncentrálódott. A politikai rendszerváltás következtében kialakult szituáció miatt először a politikai elit cserélődött le, valamint a gazdasági átalakulás legelőször a világpiacon versenyképtelen iparban dolgozókat érintette – tette munkanélkülivé, akik döntő többsége az 1950-es évektől folyamatosan zajló bevándorlás miatt kerültek a Baltikumba. Így törvényszerű, hogy a helyzet megváltozása miatt az egykori kibocsájtó területeik felé vették az irányt.

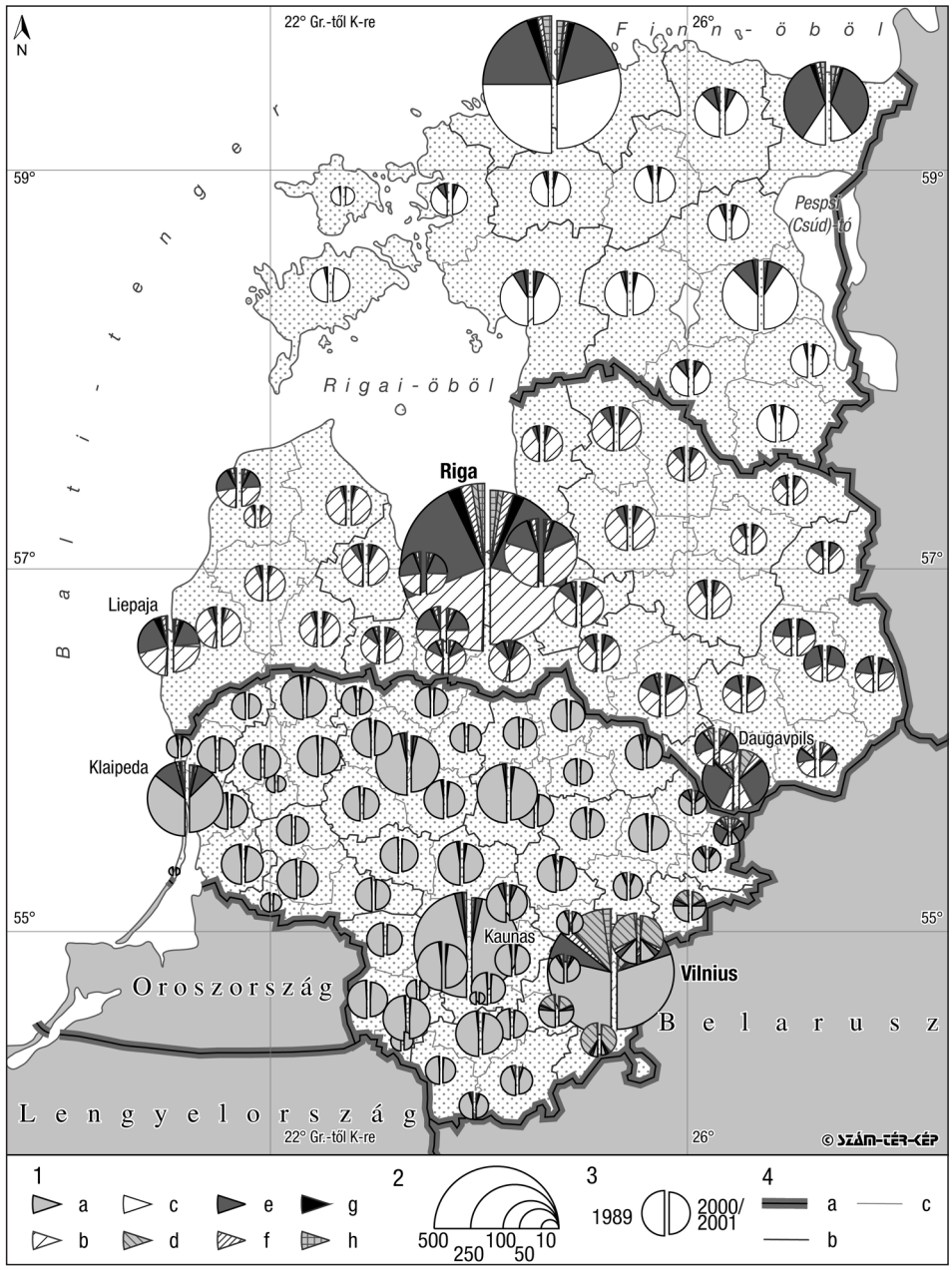

35. ábra A különböző etnikumok számának csökkenése a balti államokban 1990-es években (Forrás: Rudensky, N. *1994)*

A nagymértékű és szelektív kivándorlás hatására a balti államok nemzetiségi szerkezete az évtized folyamán jelentősen átalakult. Az említett három nemzetiség, különösen az oroszok aránya nagymértékben visszaesett, más nemzetiségeké stagnált, míg az államalkotók részaránya megnövekedett (*36. ábra*).

A 2011-es népszámlálási adatok is a fentieket igazolják. Az államalkotó etnikumok, az észtek, a lettek és a litvánok népességszámának további csökkenése mellett az oroszajkú lakosság fogyása még jelentősebb volt, így az arányok még inkább a balti etnikumú többség felé tolódtak el.

Észtországban az észtek aránya 2011-ben már majdnem elérte a 70%-ot, ami az 1989-es adatokhoz képest 11,7%-os növekedést jelent. Az orosz lakosság továbbra is az Oroszországgal határos Ida-Viru körzetben koncentrálódik, az észtországi összlakossághoz képest arányuk az 1990-es években csökkent jelentős mértékben (az 1989-es és a 2000-es népszámlálás alapján 30%-ról 25%-ra), de a 2000-es években a csökkenés megállt. Ida-Viru körzetben még valamelyest emelkedett is az orosz lakosság aránya, ahol egyébként is többségben vannak (72,5%, 2011-ben). A három balti állam közül Lettországban a legnagyobb az oroszajkúak aránya, de csökkenésük az 1990-es évektől kezdve folyamatos: 1989: 33,95%, 2000: 29,5%, 2011: 26%. Ugyanezen időszakban a lettek aránya folyamatosan emelkedett: az 1989-es 52%-ról, 2011-re 62%-ra növekedett. Ráadásul a 2011-es népszámlálási adatok szerint hosszú ideje először, Lettország fővárosában, Rigában is megelőzte az oroszajkúakat a lett lakosság számaránya (lett: 46%, orosz: 40%). A lettországi oroszok esetében nem figyelhetünk meg oly mértékű területi koncentrációt, mint Észtország vagy Litvánia esetében. Az orosz lakosság mellett azonban Lettország etnikai

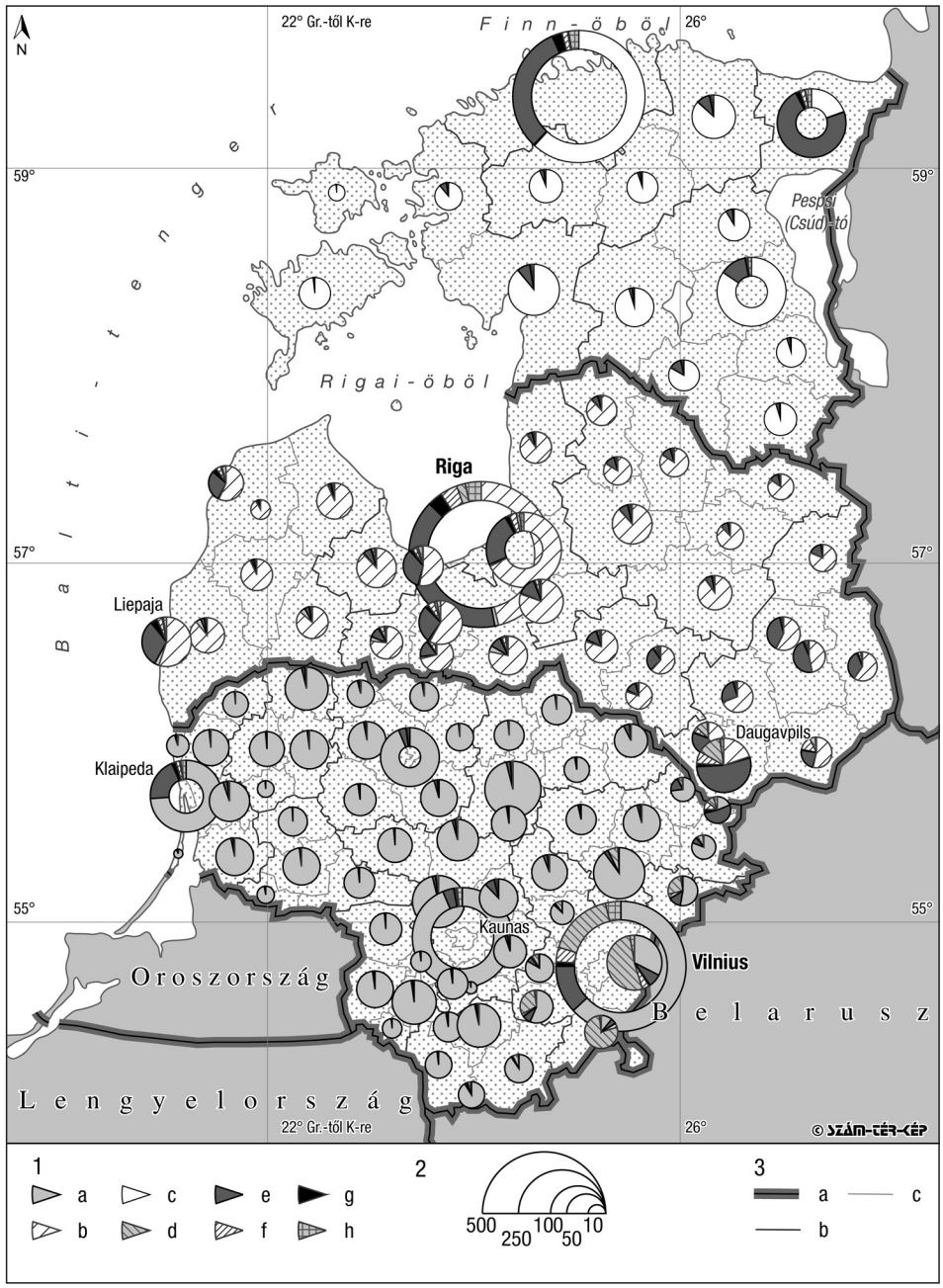
36. ábra A Balti államok régióinak etnikai összetétele 1989–2001
1 – A lakosság etnikai összetétele, a – litván, b – lett, c – észt, d – lengyel, e – orosz, f – belarusz, g – ukrán, h – egyéb; 2 – A lakosság száma; 3 – Az adatok felvételének ideje; 4 – Határok, a – országhatár, b – NUTS-2 határ, c – NUTS-3 határ (Forrás: Szovjet népszámlálás (1989); Észt (2001), Lett (2011), Litván (2001) népszámlálások)

térképén a lengyel kisebbség is feltűnő, igaz csak a délkeleti Daugavpils környékén. Ettől délre, már Litvánia területén, a lengyel lakosság aránya egészen magas, Šalčininkai körzetben 79,4% (2011), de a litván fővárosban is 16%, aminek történelmi okait fentebb részleteztük. Litvániában egyébként az orosz lakosság aránya jóval szerényebb, mint a másik két balti államban (5,8%, 2011-ben), az ország legnagyobb lélekszámú kisebbségét a lengyelek adják: 6,58% (2011). A népszámlások adatai alapján Litvánia etnikailag homogénnek tűnik, hiszen a litvánok részaránya az összlakosságból 2011-ben meghaladta a 84%-ot, a nemzeti kisebbségek területi koncentrációja azonban még az észtországinál is jelentősebb, mindez ráadásul a főváros környékén hangsúlyos, ami tovább árnyalja a képet (*37. ábra*).

A három balti állam makroszintű etnikai térszerkezetében megjelenő hasonlóságok között az orosz lakosság részarányának csökkenése mellett a kisebbségek területi koncentrációja érdemel említést. A nemzeti kisebbségek mindenhol nagyobb számban jelennek meg a fővárosokban, illetve a fontosabb kikötőkben (Tallin, Ventspils, Liepāja, Klaipėda), továbbá a területi koncentráció sokkal inkább a keleti és a déli határok mellett jellemző. A hasonlóságok mellett azonban számottevő különbségek is vannak, többek között az etnikai diverzitásban. Míg Litvánia és Észtország területének jelentős része etnikailag homogénnek tekinthető, addig Lettországban a többség és a kisebbség interakciói, néhány körzetet leszámítva, a mindennapok része (ráadásul egy-egy körzetben az aktuális többséget a kisebbség adja). Ezzel szemben Észtországban és Litvániában az ország nagy területeire jellemző etnikai tér homogenitását jelentős „multietnikus szigetek" törik meg (Észtországban Ida-Viru körzet, Litvániában pedig Vilnius és tágabb környéke). Ugyanakkor a Délkelet-Lettországot és Kelet-Litvániát összekötő balti-szláv kontaktzóna etnikai diverzitása kiemelkedő, környezetétől határozottan elkülönül (Németh Á. 2014).

A frissen önállósodott balti államok etnikai arányainak rapid változása mögött mindhárom országban vitatott, sokszor diszkriminatívnak tekintett intézkedések álltak, ez azonban a későbbiekben mérséklődött, amiben nyilvánvalóan nagy szerepe volt az Európai Unió által is támogatott kisebbségvédelmi törvényeknek.

1990–1991 során a balti államok egy világbirodalom részéből független államokká, a birodalom által korábban negatívan diszkriminált helyi népcsoportok pedig államalkotó nemzetekké váltak. A nemzeti identitás és az ezen alapuló modern nemzetállam megteremtése azonban nem volt könnyű, különösen a mindössze csak két évtizedes önálló állami múlttal rendelkező Észtország és Lettország számára. A cári és a szovjet időkben a közös nemzeti identitás elemei jórészt a külső fenyegetettséggel szembeni ellenállás részeként fejlődtek ki. A Szovjetunió összeomlásával a külső fenyegetettség megszűnt, ugyanakkor a baltikumi népeknek a nemzeti identitás terén így is számos kihívással kellett

37. ábra A Balti államok régióinak etnikai összetétele 2011-ben
1 – A lakosság etnikai összetétele, a – litván, b – lett, c – észt, d – lengyel, e – orosz, f – belarusz, g – ukrán, h – egyéb; 2 – A lakosság száma (1000 fő); 3 – Határok, a – országhatár, b – NUTS-2 határ, c – NUTS-3 határ (Forrás: Észt (2001), Lett (2001), Litván (2001) népszámlálások)

szembenézniük. Walter Clemens tanulmányában (Clemens, W. C. 1994) három alapvető kihívást említ meg.

Az első ilyennek az államok viszonylag csekély lélekszámát tekinti, amely az elfogyás, kihalás, eltűnés veszélyét jelenti a három állam lakói számára, aggódással töltve el őket nyelvük és kultúrájuk jövője iránt. Egy másik lehetséges veszélyként a szerző a helyi kultúrára nehezedő mintegy fél évszázados szovjet kommunista elnyomást felváltó, megjelenésében lényegesen eltérő fenyegetettséget jelentő fogyasztói kultúra térhódítását látja. Végül, de nem utolsósorban a harmadik lehetséges fenyegetettség Clemens szerint az etnikailag meglehetősen heterogén népesség együttélésének problémás mivolta. E három fenyegetettség közül nyilvánvalóan a legutóbbit lehetett leginkább szabályozni, a balti államok esetében ennek elsődleges eszközei a kilencvenes évek folyamán megalkotott állampolgársági törvények voltak. Ennek két fontos sarokpontja, illetve az állampolgárság megadásának feltétele egyrészt a helyi nyelv ismerete, valamint az adott személy családjának 1940 előtti jelenléte az ismételten önálló státusszal rendelkező ország területén.

Az állampolgársági törvények így különösen az Észtországban és Lettországban élő orosz anyanyelvű lakosságot hozták nehéz helyzetbe. Társadalmi helyzetükben a balti államok függetlenné válása már önmagában is jelentős változást eredményezett, mivel a Szovjetunió domináns népcsoportjának helyi reprezentánsaiból a nemzeti kisebbségek sorába süllyedtek (Rudensky, N. 1994). Jelentős ellenállást váltottak ki ezen kisebbségek részéről a honosítás nyelvi követelményei, amelyek ezekben az országokban komoly nehézségeket jelentettek, mivel az orosz anyanyelvűek viszonylag magas aránya miatt, e népcsoportok körében csekély volt a motiváció a helyi nyelv megtanulására. Felmérések szerint a függetlenné válás idején az észtországi orosz anyanyelvű lakosság csupán 14%-a tudott észtül, míg Lettországban ugyanez az arány nem sokkal magasabb, kb. 20% volt (Jeffries, I. 2004), ami előrevetítette, hogy a kisebbségek honosítása hosszú évekre elhúzódhat.

A balti államok felszabadulásuk után mind politikai, mind gazdasági, mind pedig kulturális téren egyértelműen Nyugat-Európa felé orientálódtak. A kilencvenes évek elején még potenciális veszélyt láttak a felbomló Szovjetunióban, majd Oroszországban, ezért igyekeztek minél előbb csatlakozni a nyugat-európai integrációs szerveződésekhez, elsősorban a NATO-hoz és az Európai Unióhoz. A kisebbségek rendezetlen helyzete azonban aggályos volt ezen integrációk számára, mind diplomáciai, mind biztonságpolitikai téren, az Európai Unió ezért az ex lex állapot megszüntetését a csatlakozás egyik alapfeltételeként rögzítette. A külpolitikai nyomás hatására Észtország és Lettország a kilencvenes évek folyamán enyhített az állampolgársággal kapcsolatos törvényi feltételeken, a kisebbségek integrációjának gyakorlati megvalósításához pedig jelentős anyagi támogatás érkezett különböző nemzetközi támogatási alapokból, többek között az Európai

Unió PHARE programjából), elsősorban a kisebbségek nyelvtanulásának támogatása érdekében (Kádár J. 2002).

Az 1990-es évek végére a kisebbségek helyzete részben konszolidálódott. Fokozatosan erősödött az állam integráló és a kisebbségek integrálódó szándéka, de ezzel ellentétes folyamatok is megfigyelhetők. Észtország esetében például az 1989-es és a 2000-es észtországi népszámlálások nyelvtudásra vonatkozó kérdéseire adott válaszok eredményeit összehasonlító tanulmány szerint az észtül beszélő oroszok aránya a bő egy évtizedes időszak alatt 14%-ról 40%-ra emelkedett. Ugyanakkor a második, illetve harmadik generációs észtországi oroszajkúak munkaerőpiaci helyzete továbbra is sokkal rosszabb hasonló korú észt társaiknál. A magasabb pozíció és kereseti lehetőség számukra nehezebben elérhető, a munkanélküliek aránya pedig jóval magasabb. A tanulmányozott csoportok között ráadásul nemhogy csökken, hanem nő a szakadék: a fiatal oroszajkúak szüleinek munkaerőpiaci helyzete jobb volt, mint gyermekeiké (Saar, E.–Krusell, S.–Hel lemae, J. 2017). Utóbbi folyamatok csökkenthetik az orosz lakosság integrációját és a bezárkózást, illetve az elkülönülést segíthetik elő. Hasonló kutatási eredmények születtek Litvániában is, ahol a nemzetiségek jelenléte a közszférában alulreprezentált, de a munkaerőpiacon sem tudnak olyan jól érvényesülni, mint a litvánok (Kasatkina, N.–Beresnevičiūtė, V. 2006). A rendszerváltás utáni nacionalista mozgalmak talán Litvániában voltak a legerősebbek, ott, ahol az etnikai arányok a legkedvezőbbek a többség szempontjából, és ahol a kisebbségek integrációja a legelőrehaladottabb (Lagzi G. 2010). A szociológiai felmérések szerint az oroszok által diszkriminatívnak tekintett lettországi törvényeket egészen máshogy ítéli meg a lett lakosság és a kritikákat az oroszok túlérzékenységének tulajdonítják. A két csoport közötti különbséget az olyan kérdések teszik szembetűnővé, melyek a kulturális különbségekre kérdeznek rá. A lettek szerint a problémák legfőbb oka a két csoport közti kulturális szakadék, míg az oroszok szerint, ha vannak is különbségek, azok nem nehezítik az együttélést. Az orosz második államnyelvként való bevezetésétől a lettek mereven elzárkóznak, míg az oroszok – értelemszerűen – nagy többséggel támogatnának egy ilyen változást (Németh Á. 2009).

A balti államok orosz lakosságának helyzetét, etnikai identitásának alakulását az Oroszországhoz fűződő kapcsolatok mellett, az EU és az adott balti állam is befolyásolja. Az említett szereplőkhöz kötődő politikai, gazdasági és kulturális érintkezési felületek aktuális megítélése tovább bonyolítja az etnikai identitás formálódását. Amíg az anyaországgal és a balti államokkal való kapcsolatok megítélése többségében ellentmondásos, addig az Európai Unióhoz a pozitív hozzáállás jellemző, aminek hátterében a kisebbségi jogok Uniós direktívái jelentős szerepet játszanak (Cheskin, A. 2015).

A Baltikumban élő oroszok ráadásul olyannyira elkülönülnek az anyaországban élő társaiktól, (csoportidentitásuk alakulását évtizedek óta egészen más tényezők

befolyásolják), hogy helyesebbnek tűnik az orosz identitás helyett az oroszajkúak identitásáról beszélni, így ugyanis a szociolingvisztikai elkülönítés relevánsabb csoportképző komponens (LAITIN, D. 1995).

A krími válság és a kelet-ukrajnai események sokat rontottak a balti államok és Oroszország amúgy is ellentmondásos viszonyán. Nehéz nem észrevenni az orosz határ közelében lévő, orosz többségű körzetek és a szintén Oroszországgal határos orosz többségű krími és kelet-ukrajnai területek közötti hasonlóságot. A félelem az analóg helyzet által kiváltott analóg cselekvéstől a Baltikumban élő orosz kisebbséghez való viszonyulást is befolyásolta.

A fenti példák mellett a komplex csoportképző folyamatokat természetesen nagyon sok tényező alakítja, az orosz kisebbség csoportidentitásának jellege, szerepe és szimbólumrendszere a 2010-es években is változóban van.